

2 /

CO JE SPRÁVNÉ, A CO NE

Ctnost se nedá vyměnit ani za všechno zlato, co je na zemi
i pod zemí.

Platón

Uvažujeme-li o změně klimatu, jsou vědecká fakta nezbytnou součástí reflexe, nejsou však zdaleka vším. Věda poskytuje informace o tom, co se děje, ale neporadí nám, co bychom s tím měli dělat. To závisí z velké části na našich hodnotách a způsobu myšlení. Než se pustíme do konkrétních morálních otázek spojených se změnou klimatu, má smysl se na okamžik zamyslet nad morálkou jako takovou. Pochopitelně zde máme pouze tolik prostoru, abychom se zaměřili na ty oblasti morální filosofie, které budeme v další argumentaci potřebovat. Doufám, že se mi podaří poskytnout základní přehled, a nejen to. Stejně jako jsme to udělali v případě vědy, i zde se vypořádáme s některými mylnými názory na etiku – s mylnými názory na otázky typu jak, proč a zda vůbec můžeme zdůvodnit naše morální přesvědčení.

Je důležité hned na začátku říci, že morální filosofie předpokládá, že pro určité druhy přesvědčení jsou nabízeny důvody, a předkládá rozumová zdůvodnění. Pokud nevěříte, že

něco takového je nejen možné, ale že na tom i velmi záleží, pak na vás argumenty v následujících kapitolách neudělají žádný dojem. Proto se budeme chvilku zabývat možností zdůvodnit morální přesvědčení a tím, proč na tom tolik záleží, stejně jako cestami, jimiž se může zdůvodňování ubírat. Jedním z cílů je zdůraznit, že být člověkem znamená také žít v souladu se svými zásadami. Až se začneme zabývat některými argumenty ve prospěch aktivní snahy zmírnit změnu klimatu, bude tato skutečnost důležitá.

Pomůže nám, když zde zmíníme několik teorií morálky a pojednáme o konzistentnosti a roli emocí a intuice v morálních otázkách. Nakonec také řekneme několik slov o environmentální etice, abyste se blíže seznámili s přístupem, který budu ve zbytku knihy prosazovat. Tento přístup možná zcela nesouzní s jinými koncepty environmentalismu, ale doufám, že se pro něj najde místo. Problémy klimatických změn jsou natolik závažné, že bychom měli přijmout jakoukoli teoretickou pomoc a využít vše, co máme k dispozici. Začneme úvahami o morálce a jejím místu ve filosofii.

Filosofie a morálka

Filosofie obecně je zvláštní druh snahy odpovědět na tři zásadní otázky: Co existuje? Jak to víme? Co s tím budeme dělat? Odpovědi na první otázku nás zavedou do metafyziky, která zkoumá samé základy bytí. Na těchto základech se metafyzici pokouší něco vystavět, když hovoří o základních kategoriích nebo fundamentálních rysech skutečnosti jako Bůh, čísla,

mysl, vlastnosti, kauzalita a tak dále. Odpovédím na druhou otázku se věnuje epistemologie, studium poznání jako takového. Epistemologie je mimo jiné pokusem sdělit, za jakých podmínek známe určitou propozici, stejně jako kdy nebo zda jsou tyto podmínky splněny. Třetí otázka nás zavádí do morální filosofie, což je z velké části pokus vyjádřit a popsat principy etického nebo správného jednání.

Možná jste rádi, že se zde budeme zabývat morálkou, a nikoli základy bytí nebo předpoklady poznání. I mně se trochu ulevilo. Pro některé z nás jsou etické úvahy o něco příjemnější než přemýšlení o ontologickém statutu čísel nebo nutných a dostačujících podmínkách zdůvodnění přesvědčení. I ti, kdo se s filosofií setkávají poprvé, ví něco o etickém chování, ačkoli si nikdy předtím nelámali hlavu s jinými filosofickými tématy. Nám všem byla výchovou předána určitá přesvědčení, která považujeme za správná nebo přinejmenším nekontroverzní, ne-li zcela mimo diskusi. Některá z nich jsou ze své podstaty otázkou morálky. Všichni jsme součástí nějaké rodiny a kultury a v důsledku toho sdílíme určitá morální přesvědčení. Odtud nejspíš pramení onen pocit úlevy, který však může rychle vyprchat.

Morální filosofie je však něco víc než jen soubor názorů na to, co je správné, a co ne. Koneckonců každý si může myslet, že krádež je špatná, tato myšlenka se však stává filosofickou až v případě, že je podložena zdůvodněním, které ji určitým způsobem drží pohromadě a které v tento závěr ústí. Řekli jsme, že filosofie je pokusem najít odpovědi na tři zásadní otázky, nesmíme však zapomenout na jeden dodatek: odpovědi na tyto

otázky musí být podloženy určitou základní logikou nebo argumentací. Prosté prohlášení, že krádež je špatná, z nás nedělá morální filosofy – museli bychom pro ně mít odpovídající důvody. Ačkoli tedy všichni sdílíme určitá morální přesvědčení, protože jsme tak byli vychováni, morální filosofie nám může být stejně vzdálená jako metafyzika. Morální filosofie totiž nejsou jen ona přesvědčení, ale především jejich důvody.

Důležitost důvodů

Než se v našich úvahách pustíme dále, bude dobré zamyslet se nad tvrzením, že teorie morálky (ono zdůvodňování morálních přesvědčení) jednoduše není možná. Pokud pochopíte, proč je zdůvodňování nejen možné, ale dokonce nezbytné, pochopíte lépe také morální filosofii a roli morálky v našem rozhodování. Potom se můžeme zabývat tím, jak zdůvodňování morálních zásad vlastně funguje.

Možná vám na jednoduché koncepci morální filosofie, kterou jsme před chvílí nastínili, něco nesedí. Možná v ní cítíte jakési napětí. Na jedné straně může být pravda, že všichni vlastníme společný balíček morálních přesvědčení, na jehož základě posuzujeme, co je správné, a co ne – čistě proto, že jsme tak byli vychováni. Na straně druhé má morální filosofie za úkol tato přesvědčení zdůvodňovat. Může vás přirozeně napadnout, že naše morální důvody už jsou od počátku jasně dané: je to kvůli naší výchově. Tečka.

Tento způsob uvažování těží z nejednoznačného významu slova „důvod“. Důvod ve smyslu vysvětlení příčin našich morál-

ních přesvědčení může opravdu odkazovat na výchovu. Avšak důvod ve smyslu racionálního zdůvodnění našich morálních přesvědčení je něco úplně jiného. Pokud tvrdíte, že je možné v sebeobraně použít násilí, já se vás zeptám na rozumové zdůvodnění vašeho názoru a vy odpovíte něco o dědictví naší kultury, budu si myslet, že jste nepochopili otázku. Jde mi totiž o argument, o soubor premis a závěru – jinými slovy o morální filosofii –, nikoli o historii nebo váš životopis.

Právě tato nejednoznačnost občas vede k reakci doprovázené plácnutím do čela, kterou můžeme parafrázovat jako „Snad tomu nevěříš jen proto, že ti to řekli rodiče!“ Součástí myšlenky, kterou jsem se zde snažil shrnout, je to, že důvody morálních přesvědčení jsou něčím víc než jen historií jejich původu. Možná jsme všichni zdědili stejný balíček zásad, ale potom je tedy na nás, abychom je dokázali zdůvodnit – a přitom je můžeme klidně zamítnout nebo upravit. Někdo dokonce tvrdí, že selhat při hledání vlastních důvodů je svým způsobem i selhání morální. Současně však není třeba snižovat význam tradice. Některé součásti tradice přímo přetékají skvěle vyargumentovaným pojetím práva, spravedlnosti, rovnosti a podobných věcí. Ignorovat tradici je stejně špatné jako ji slepě přijímat. Uvažovat v rámci tradice však není to samé jako ji bezmyšlenkovitě následovat.

Existuje ještě další důvod, proč můžete hledání důvodů, které morální filosofie vyžaduje, považovat za nemožné. Tím důvodem je hlubší představa o původu nebo charakteru morálních přesvědčení, což má co do činění se sociální psychologií, antropologií a evolucí. Tato myšlenka má o něco tužší kořínek.

Podle jedné z variant této představy není morálka možná ničím jiným než jen kulturním artefaktem. Morální přesvědčení nemohou mít racionální zdůvodnění, protože žádná neexistují. Morálka je jen soubor pravidel, jež vznikla ze sociálních potřeb a tužeb našeho kmene, pravidel, díky nimž spolu dokážeme vycházet. V případě skupin lidí žijících v jiných koutech světa jsou tato pravidla odlišná, protože mají jiné potřeby, odlišnou historii, jakož i vnější poměry.

Další pokušení představuje obdobná, avšak o něco temnější myšlenka, kterou vyjádřil již Platón a později velice sugestivně také Nietzsche – že totiž morálka není ničím jiným než kodifikací vůle mocných. Někteří mladší myslitelé pod vlivem lehce pochybných evolučních úvah přidali špetku darwinismu a vzniklo tvrzení, že lidská morálka jen odráží pravidla, která panují v opičích hierarchiích. Alfa samci vyžadují od svých opičích přísluhovačů určité chování a my v tom pokračujeme po lidském způsobu. Náš morální kodex utvrzuje vládce v jejich dominantní pozici: splat' své dluhy, nelži a nepodváděj, nastav druhou tvář, cti starší a tak dále. Někteří poukazují na nemilosrdná fakta o našich genech a vyvozují závěry o sobectví.

V každém případě je možné tvrdit, že zdůvodňování, jež údajně tvoří velkou část morální filosofie, nejsou možná. Podle zde naznačených myšlenkových linií nespočívá morálka jako taková na rozumových základech, a tudíž žádná zdůvodnění našich morálních přesvědčení neexistují. Důvody nemají opěrný bod. Morální přesvědčení závisí na jiných vlivech, než je naše vlastní mysl – byli jsme vychováni nebo možná i evolučně nastaveni tak, že máme v hlavách morální kodex. Mo-

rální chování není důsledkem důkladné argumentace, jež by vedla k závěru: *Udělej, co je správné – tohle je správná věc.* Na argumentaci tudíž můžeme zapomenout.

Možná nejlepší odpovědí na tyto myšlenky je říci ano, možná je to pravda, možná je morálka jen komplexní lepidlo společnosti, díky němuž spolu všichni nějak vycházíme. Možná se morálka opravdu poprvé objevila jako soubor zákonů vůdců tlupy nebo jako pravidla společenského života primátů, nebo jde dokonce o naše geny. I kdyby však něco z toho byla pravda – což si nemyslím – i kdyby to byl skutečný původ nebo prvotní funkce morálky, stejně nám zbývá mnoho prostoru pro morální filosofii.

V našem tázání po důvodech morálních zásad hraje roli lidský faktor, nebo lépe řečeno faktor lidskosti. Ať už je původ morálky jakýkoli, jakákoli byla její prvotní nebo současná funkce, její pravidla na nás mají vliv pouze tehdy, pokud je přijmeme za vlastní, pokud podle nich (a někdy pro ně) žijeme – jinými slovy, pokud akceptujeme jejich důvody. Pokud neuznáváme důvody morálky, pak je pro nás skutečně jen něčím povrchním, lepidlem společnosti nebo pouhým pozůstatkem opičí hierarchie. Akceptováním důvodů morálky však činíme něco víc, něco lidského, něco, co si skutečně zaslouží být nazýváno morálkou.

Zde nám může pomoci příklad. Možná je bláznivý, ale pointa za to stojí. V knize *Sirény z Titanu* vypráví Kurt Vonnegut příběh průzkumníka jménem Salo, který pocházel z rasy mimořádně dlouhověkových robotů. Salovou misí bylo donést zprávu do jiné galaxie; rozbila se však malá kovová součástka

nezbytná pro fungování jeho lodi a on musel přistát na Měsíci v naší sluneční soustavě. Požádal o pomoc své vzdálené druhy, kteří začali vysílat různé paprsky na pravěkou Zemi. Manipulovali tak celou její historii – počátek života, směr, kterým se ubírala evoluce, a účel každého lidského bytí, to vše směřovalo k doručení náhradní součástky Salovi. Impozantní monumenty jako Velká čínská zeď nebo Stonehenge byly jen součástí této manipulace – zprávami od Salových kamarádů v jejich zvláštním geometrickém jazyce, jež se daly zhruba přeložit jako „Už to nebude dlouho trvat“. Člověk nakonec nevědomky součástku doručil. Poselství jiné civilizaci, které Salo nesl, byla jen jediná tečka, která v Salově jazyce znamenala „Buďte pozdraveni!“

Příběh přináší diskusi o smyslu života. Podle některých lidí nemůže mít lidská existence smysl, pokud nemá nějakou objektivní hodnotu danou zvenčí. Musí existovat něco nebo někdo jiný než my, kdo propůjčuje našim životům smysl. Podezření zde většinou padá na Boha. Jednotlivec může mít své vlastní cíle a záměry, dokud však nejsou součástí nějakého velkého plánu, nemají samy o sobě žádný význam. Mohou být příliš malé, aby na nich záleželo, nebo příliš pomíjivé, když vezmeme v potaz délku našeho života. Někteří tvrdí, že naše pomíjivé životy mohou mít opravdový smysl, jsou-li součástí objektivního, nadlidského, možná božského záměru. Možná nejsme tak docela ztraceni. Záleží na hodnotě dané zvenčí. Bez ní je lidský život bezvýznamný.

Vonnegutova kniha poukazuje na problém, který spočívá v tom, že dokonce i život mající jasný objektivní záměr –

a to dokonce záměr daný „zvenčí“ – může být úžasně bezvýznamný. Každý lidský život měl ve Vonnegutově příběhu účel zaštitěný vnější a možná nesmrtelnou entitou, ale tento účel byl otřesný. Každý, kdo kdy žil, figuroval v plánu na doručení malého kousku kovu určeného k opravě vesmírné lodi, aby mohlo dojít k předání banální zprávy. Všechno v historii Země mělo smysl – všechny ty malé lásky a ztráty, stejně jako všechny velké úspěchy lidstva – tento smysl však sotva stál za to.

Morálním naučením příběhu je, že pokud má mít lidský život smysl, musíme ho akceptovat nebo s ním nějakým způsobem souznít. Musíme ho pochopit a vzít za vlastní, jinak to vlastně smysl není, ať už je jakkoli objektivní.

Zamyslete se znovu nad názory na původ morálky, které jsme před chvílí zmínili. Každý z nich ústí na základě nějaké verze v závěr, že naše morální přesvědčení nemohou mít pořádný důvod. Možná jde jen o sociální artefakty podmíněné potřebami konkrétní sociální skupiny. Nebo jde jen o kodifikaci vůle mocných. Případně, chcete-li, to prostě máme v genech.

Dobrá, pokud budeme naše zásady považovat za bezmyšlenkovité reflexy, jejichž pomocí společnost nebo evoluce reagovaly na rozmary života, pak možná opravdu zůstanou sociálními artefakty, výrazem vůle mocných nebo „vůle“ genů. Vyblednou a těžko v nich budeme hledat smysl nebo hodnotu, stejně jako tomu bylo ve Vonnegutově knize. Ať už naše přesvědčení vznikla jakkoli, pokud pro ně neznáme důvody a pokud tyto důvody nepřijmeme za vlastní, skončíme vlastně bez morálky.

„Morálka, která žije a dýchá“ (jak ji nazývá Footová), může být tím, čím je, částečně díky tomu, že známe a akceptujeme důvody našich morálních zásad. Pokud tyto důvody nebudou naše vlastní, skončíme stejně jako bezvýznamní lidé ve Vonnegutově příběhu a morálka pro nás těžko bude něco znamenat. Morální filosofie, ono rozumové zdůvodňování, pozvedá lidské jednání z pouhé instinktivní reakce na dobrý skutek, lidský čin hodný chvály. Má-li pro nás morálka mít význam, pak musíme najít důvody, ať už vznikají jakkoli. Musíme je důkladně promyslet, jinak nejsou ničím. Co víc – jakmile je takto promyslíme, musíme podle nich také žít a na jejich základě jednat. Zde spočívá naděje našich činů a etiky – konkrétně toho, co se rozhodneme udělat se změnou klimatu. Možná si už dokážete představit jeden nebo dva závěry, ale nebudeme předbíhat.

To všechno vám možná připadá příliš vznešené. Uznávám, že jsme toto téma probrali nepříliš detailně a možná příliš rychle, alespoň něco z toho však platí tak jako tak. Neumím si představit lepší způsob, jak uvažovat o spojení změny klimatu, etiky a jednání. Je mi jasné, že nic z toho nepřesvědčí zatvrzelého skeptika, který může zatnout zuby a prohlásit, že celá myšlenková linie, kterou jsme zde sledovali, funguje pouze, pokud „pro nás morálka něco znamená“. Možná to ani jinak nejde. Pokud vás však vznešené řeči lákají, pokud si myslíte, že na morálce opravdu záleží, možná pochopíte význam nejen těchto úvah, ale také onoho plácnutí do čela, které následuje popuzené „Snad tomu nevěříš jen proto, že ti to řekli rodiče!“ Zastávat morální přesvědčení a nestarat se o jeho důvody, ne-

hledat opodstatnění, nemyslet, ale jen přijímat – to vše vede k něčemu menšímu, než je ryzí morální postoj, k něčemu blízko nesmyslnosti, k něčemu ne až tak docela lidskému.

Záměrně nejednat v souladu s morálkou, pokud pro ni znáte důvody, je však něco horšího než nesmyslnost. Možná je to zlomyslnost nebo lehkomylnost. Bohužel, i těmito věcmi se budeme zabývat, a to ve čtvrté kapitole.

Důvody morálních přesvědčení

Jak můžeme morální přesvědčení zdůvodnit? Jak to vlastně funguje? Občas se tvrdí, že každý má právo na svůj názor, obzvláště když jde o to, co je správné, a co ne. Nepochybně je to pravda, ale jen do určité míry, a ta míra v tomto případě není příliš velká. Jak si poradíte s člověkem, který zastává názor, že zabíjet nevinné lidi je morálně v pořádku? Asi byste mě těžko přesvědčili, že takový člověk má právo na svůj názor. Je rozdíl mezi tolerancí a tím, když necháme volný průběh všemu.

Možná sdílíte můj názor na vraždění nevinných. Pojdme se tedy zamyslet nad mnohými důvody, které mluví ve prospěch tohoto názoru. Můžeme říci, že nevinní lidé jsou skutečně nevinnými a jako takoví si nezaslouží, aby jim bylo ubližováno – a už vůbec ne, aby byli vražděni. (Pod povrchem této myšlenky se možná skrývá názor, že někteří lidé si to zaslouží.) Co na té nevinnosti vlastně je, že si nevinní lidé nezaslouží nic špatného?

Může to souviset se spravedlností – ubližovat nevinným je nespravedlivé. Tento důvod může klidně sám o sobě stačit,

ale lze ho ještě dále rozvést. Můžete uchopit pojen spravedlnost a přemýšlet, co vlastně znamená. Pokud budete přemýšlet opravdu usilovně, možná přijdete s velice širokým pojetím spravedlnosti: totiž že spravedlnost znamená rozdělování břemen i výhod mezi lidi rovným dílem, pokud do toho nezasáhne jiný, z morálního hlediska relevantní faktor. A hovoříme-li o rovných dílech, není nic morálně relevantního na nakládání těžších břemen na nevinné lidi, a to obzvláště pokud jde přímo o jejich zabití. Podle představ o spravedlnosti je tedy zabíjení nevinných jednoznačně špatné.

Možná už tušíte, kam tím mířím. Právě jsme ukázali jeden z možných příkladů zdůvodnění morálního přesvědčení, a jak vidíte, jde o něco velmi přirozeného. Nepochybně už o tomto druhu zdůvodňování něco víte, ale stojí za to, explicitně ho vyjádřit.

Když se snažíme promýšlet morální přesvědčení, která zastáváme, většinou sledujeme důvody směrem dozadu – až nakonec narazíme na základní principy, které akceptujeme tak, jak jsou. Pro někoho to může být výrok, že vraždění nevinných je nespravedlivé. Jiný potřebuje definici spravedlnosti, která by další tvrzení podpořila. Můžete celou věc pořádně rozebrat, pokud chcete. Původní výrok – „zabíjet nevinné lidi je špatné“ – nebyl důkladně analyzován. Co znamená nevinnost? V jakém smyslu na ní záleží, když jde o zabíjení? Poměrně rychle nás napadla spravedlnost, a pokud to nestačilo, bylo snadné přijít s dalšími myšlenkami o nevinnosti. Z tohoto bodu vypadalo spojení myšlenek o tom, co není správné, o nevinnosti a zabíjení tak přímočaře, jak je to jen možné.

Toto všechno je prosté, možná dokonce tak prosté, že se zdá zbytečné věnovat tomu pozornost. Chci však zdůraznit naprostou samozřejmost těchto myšlenek. Svoje morální přesvědčení tímto způsobem zdůvodňujeme vlastně pořád. Charakter výše zmíněného „základu“ však už tak samozřejmý není.

Zdá se, že jsme problém vyřešili, když jsme zakotvili v tématu spravedlnosti. Existují však další zajímavé otázky. Můžete přemýšlet o základních principech – přesvědčeních, jež někteří považují za vrcholné nebo prvotní, o mentálním prostoru, v němž přestáváme otázky klást. Stává se, že uprostřed morální debaty obě strany přestanou diskutovat, když náhle docílí shody – možná se dohodly na něčem, co považují za základní princip. V jiných případech spor pokračuje a obě strany spekulují tak dlouho, dokud to dokážou snést. Na cokoli, co působí jako základ morálního přesvědčení, můžeme namítnout „Hm, a jaké pro to existují důvody?“ A na jakoukoli odpověď na tuto otázku je možné namítnout dále – „Hm, a jaké pro to existují důvody?“

Jste-li stejného založení jako já, můžete o takzvaných základních principech pochybovat. Pokud jde o mne, můžete v úvahách o spravedlnosti pokračovat, jestli vám připadá, že ještě potřebují něčím podpořit – a jistě pod nimi objevíte mnohem více představ a názorů. Zdá se mi, že se zdůvodňováním morálky můžete jít tak daleko, jak chcete – dokud vás otázka nepřestane pálit. Někteří z těchto myšlenek vyvozují, že morální filosofie nespočívá na žádném základě, a naše morální přesvědčení proto nemají žádnou oporu. Jiní vidí v morálním myšlení bohatost a jakousi hloubku. Můžete zadržet

dech a ponořit se do hledání odpovědí tak hluboko, jak jen chcete, a vždycky je šance, že dole najdete ještě přesvědčivější důvody. Nakonec však budete muset vyplavat na vzduch a fungovat ve světě. To bude koneckonců nutné, ať už dole narazíte na základní princip, nebo ne.

Morální filosofie tedy zahrnuje hledání důvodů, ať už základních, nebo ne, a ještě něco navíc. To „něco navíc“ pochopíte, když si představíte i jiné věci než zdůvodňování vašich vlastních morálních přesvědčení. Představte si morální spor.

Velká část morálního nesouhlasu spočívá v upozorňování na nesrovnalosti v myšlení oponenta. Ať už je morálka cokoli, trvá na jistém druhu lidské konzistentnosti. Dejme tomu, že se dva lidé dohadují o trestu smrti a potratech. Jeden souhlasí s trestem smrti a zároveň odmítá potraty a druhý je zastáncem potratů a proti trestu smrti. Už tušíte, jakým směrem se spor bude ubírat: „Jak můžeš schvalovat potraty a zároveň nesouhlasit s trestem smrti? Proč ti připadá v pořádku zabíjet miminka a špatné zabíjet vrahy?“ To je férová námitka přesně proto, že se jedná o zjevnou nekonzistentnost, když jeden z argumentujících zastává názor, že zabíjet děti je přijatelné a zabíjet vrahy špatné. Pokud se v obou případech jedná o zabití a jeden z nich je špatný, neměl by ten druhý být také špatný?

Už jistě slyšíte odpověď, která se bude snažit onu nekonzistentnost zmírnit nejspíš argumentem o tom, kde začíná bytost – pravděpodobná námitka může znít, že plod, alespoň v rané fázi, bytostí není, zatímco vrah ano. Zabíjení je špatné, a ačkoli trest smrti druhem zabití je, potrat nikoli. Není zde nikdo zabit – žádná bytost, jen shluk buněk. Spor může pokračovat.

čovat dál. Zastánce potratů, který je zároveň odpůrcem trestu smrti, může vystrasit protiargument poukazující na další nekonzistentnost. „Jaký smysl dává názor, že vražda – vzít někomu život – je tak strašná, že vzít život vrahovi je jediná možná reakce? Co je to za logiku?“ Tyto myšlenkové linie poukazují na jinou zjevnou nekonzistentnost v možném ospravedlnění trestu smrti – zabiják by měl být zabit, protože vzít život je špatné. Pokud je vzít život špatné, a trest smrti znamená vzít život, pak je trest smrti také špatný, nebo ne?

A znovu jistě slyšíte další reakci, která možná má co do činnosti se zasloužilostí. Některé zabití je přípustné, pokud je zasloužené. Vrahova oběť si smrt jistě nezasloužila, ale vrah si ji určitě zaslouží. Toto tvrzení může být podpořeno dalšími výroky o spravedlnosti a trestu.

Možná jste už podobné debaty zaslechli nebo se do nich sami zapojili. Všimněte si, že se výše zmíněné výroky týkají převážně morálních neshod, a nikoli věcných skutečností. Spory se týkají principů a jejich uplatňování, nikoli faktů. Někdy se tyto věci překrývají a to, co vypadá jako morální spor, může být vyřešeno poukazem na fakta. Pokud se chystám zmáčknout tlačítko, které zdemoluje bytový dům, a někdo se mě snaží zastavit a nazývá mě monstrem, které ničí domovy a zabíjí lidi, mohu poukázat na fakta, která ho usvědčí z omylu. V budově již nikdo nežije. Na základě faktů se tedy nejedná o morální problém.

Někdy se ovšem stává, že poukazovat na fakta není správné, protože skutečně o morální problém jde. Dejme tomu, že prohlásím, že bychom měli jít do války – blízký stát anektoval naše

sousedy a my bychom jim měli přijít na pomoc. Můžete nesouhlasit, pokud však budete argumentovat na základě faktů – například že válka by byla příliš drahá –, mám právo zůstat vašimi argumenty nepohnut. Morálka někdy přetrumfne fakta a někdy jsou fakta jednoduše irelevantní.

Z těchto příkladů již zřejmě chápete význam konzistentnosti v úvahách o tom, co je, a co není správné. Konzistentnost však není pouze výsadou morální filosofie, nýbrž je zcela fundamentálním prvkem filosofie jako takové. Můžete si ji představit jako logickou soudržnost nebo záměrnou snahu vyhnout se rozporům. Rozhodně má co do činění s vyhýbáním se rozporuplným důvodům – se zdůvodňováním. Morální filosofie stejně jako jakákoli jiná filosofická disciplína v tomto smyslu na konzistentnosti závisí, ale vyžaduje ještě specifictější formu soudržnosti – konzistentnost v principech. Pokud považuji za svoji morální povinnost někomu pomoci, potom za stejných okolností konzistentnost vyžaduje, abych pomohl i jiným lidem, kteří se ocitnou v podobné situaci. Pokud si myslím, že si zasloužím určité zacházení, pak si ho zaslouží i jiní, kdo jsou na tom podobně jako já. Morálka je plná požadavků na tento druh konzistentnosti a možná jsou součástí morálního myšlení samého. Je to důvod, proč výrok „Všichni lidé jsou si rovni“ zní pravdivě, ale „Všechna zvířata jsou si rovna, ale některá jsou si rovnější“ už nikoli. Rychlé shrnutí dvou nejvýraznějších teorií morálky nedávné historie nám pomůže vyjádřit se jasněji a možná vám i poskytne větší přehled o povaze morální filosofie jako takové. K oběma se v pravý čas dostaneme.

Konzistentnost, morální teorie a intuice

Utilitarismus je názor, že morální správnost, či nesprávnost určitého jednání nezávisí na ničem jiném než na důsledcích tohoto jednání, a v tradičních výkladech se tyto okolnosti obrací k lidskému štěstí. Snad prvním seriózním obhájcem tohoto názoru byl Jeremy Bentham. Rozhodně je znám jako jeden z prvních filosofů, kteří z racionality učinili středobod morálky a legislativy, místo aby se opírali o pouhé předsudky nebo se odvolávali na Boha. Dosáhl toho na základě jediného principu: principu užitku neboli principu největšího štěstí.

Jeho význam popsal jednoznačně: princip největšího štěstí „schvaluje nebo neschvaluje jakékoli jednání na základě tendence, která slibuje zvýšit nebo snížit štěstí strany, o jejíž zájem se jedná“.²⁷ Princip a koncept štěstí, na němž závisí, je založený na specifickém prvku lidské povahy. Lidským bytostem podle Benthama vládnou dva páni: požitek a bolest. Nárůst štěstí jednotlivce není ničím menším než nárůstem požitku na úkor bolesti. Nárůst štěstí ve společnosti je proto záležitostí nárůstu požitku na úkor bolesti pro každého. Morálka z toho všeho rychle vypadla. Jakékoli jednání, které odpovídá principu užitku, který zvyšuje nárůst požitku na úkor bolesti, by mělo být vykonáno – je jednoduše morálně správné.

---

²⁷ Bentham, J., *Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, Clarendon Press, Oxford 1996.

Pro naše účely bychom si měli všimnout, jakým způsobem trvá Bentham na konzistentnosti: na bolesti a požitku každého člověka záleží stejně. Pokud chcete zjistit, jestli je váš čin správný, nebo špatný, není dobré starat se jen o váš vlastní požitek nebo požitky vašich přátel a rodiny. A naopak, není dobré ignorovat bolest lidí, na kterých vám jinak příliš nezáleží. Pokud má mít požitek a bolest význam, pak je u všech lidí stejný.

Druhou morální teorií, která právem požívá alespoň tolik publicity jako utilitarismus, je Kantova koncepce morálky. Udělat správnou věc není pro Kanta věcí důsledků jednání částečně proto, že je zde velká šance, že tyto důsledky budou mimo naši kontrolu. Podle Kanta je morálka záležitostí povinnosti a není jen pouhým nástrojem, takže důsledky v našich úvahách přímo nefigurují. Děláte správnou věc, protože je to správné, a ne proto, že za to něco dostanete. Morálka podle Kanta nemůže mít hypotetický charakter, nemůže jít o chování typu „jestli chceš to a to, dělej to a ono“. Příkazy morálky místo toho musí být kategorické, jedná se o chování typu „dělej toto“ a „nedělej tohle“. Kant nabídl následující formulaci takzvaného kategorického imperativu, který je základem kantovské morálky: „Jednej tak, jako by se maxima tvého jednání měla na základě tvé vůle stát obecným přírodním zákonem.“

Kant vše názorně objasňuje příkladem. Představte si, že dlužíte nájem a došly vám peníze. Požádáte přítele o půjčku a on souhlasí, jakmile slíbíte, že peníze vrátíte do příštího týdne. Je vám jasné, že nemáte šanci sehnat peníze na splacení půjčky včas, možná ji nebudete moci splatit nikdy, ale uvažujete o tom, že to přesto slíbíte.

Kant zastával názor, že jednáme podle maxim nebo pravidel, a pravidlo, o kterém v tomto případě uvažujeme, zní takto: „Pokud potřebuji peníze, půjčím si je a slíbím, že je splatím, ačkoli vím, že slib nebudu moci splnit.“ Pro naše účely je zajímavý Kantův test pro tyto maximy – univerzalizace. Pokud zvažujete, jestli je to, co se chystáte udělat, správné, představte si, že by se vaše maxima stala něčím jako obecným přírodním zákonem, který by automaticky platil pro všechny. Byl by výsledný systém konzistentní, nebo rozporuplný?

Pokud je výsledkem konzistentní svět, nehrozí vám, že děláte špatnost, ale pokud se vše nějak sesype, jednáte v rozporu s morálním zákonem. Představte si to takhle: pokud by každý lhal, když něco slibuje, sliby samé by nebyly možné. Kdo by jim ještě věřil? Maxima, kterou zvažujete, ústí v rozporuplnost – sama podstata slibu by byla podkopána –, a proto není v souladu s kategorickým imperativem.

Dříve než usoudíte, že morální filosofie není ničím jiným než důslednou aplikací toho či onoho ušlechtilého principu, je důležité uvědomit si, že existují i jiná pojetí morálky. Morálka není jen Bentham a Kant. Je také dobré reflektovat podíl emocí a intuice na morálním myšlení. Obojí má za sebou dlouhou historii.

Kdykoli se snažíme odhalit důvody našich morálních přesvědčení, vést morální spor nebo se zapojit do plnohodnotného teoretizování, emoce v tom hrají důležitou roli. Hume zastával názor, že soucit – naše schopnost sdílet štěstí a neštěstí druhých – hýbe námi všemi. Zatímco rozum nám může pomoci uvědomit si určité skutečnosti například o důsledcích našeho

jednání, je to nakonec cit, který nás vede ke konečnému posouzení toho, co je správné. Rozum může vést naše jednání, ale jsou to pocity, co nás nutí k tomu, abychom upřednostnili jeden způsob jednání před jiným. Ve výsledku nás právě emoce vedou k posouzení, zda někdo jedná správně, či špatně. Vedou nás také k tomu, abychom sami začali jednat, když jde o správnou věc. K Humovi se ještě vrátíme, až budeme přemýšlet o určitém rysu problémů ohledně změny klimatu, ale pro tuto chvíli nám bude stačit myšlenka, že emoce hrají v morálních úvahách důležitou roli.

Intuice není o nic méně důležitá, je však mnohem obtížnější ji definovat. Někteří filosofové se o to pokouší způsobem, který možná působí až příliš dobře na to, aby byl pravdivý – něčím příliš okázalým – a to je schopnost každého z nás vycítit nebo prostě „nahlížet“ morální pravdy. Tvrdí, že morální intuice nám může říci, jestli je nějaké jednání správné, nebo špatné stejně dobře, jako nám zrak říká, že pár semišových bot je modrý. Není však nutné zabřednout do takových zmatků, abychom se mohli rozumně bavit o morální intuici. Můžete si ji představit jako odpověď nebo reakci na fakta, každopádně něco mnohem prozaičtějšího, než jsou niterné schopnosti. V tomto smyslu je morální intuice téměř nepostradatelným prvkem uvažování v morální filosofii

Filosofové používají myšlenkové experimenty a morální filosofové nejsou výjimkou. Myšlenkové experimenty si můžete představit jako jakési filosofické zkumavky. Stejně jako skutečná zkumavka umožňuje chemikovi oddělit zbytek světa od toho, co ho zajímá, myšlenkový experiment nás může při-

mět soustředit se na určitý pojem, princip nebo něco podobného. S opravdovou zkumavkou můžete experimentovat pouze v oblasti, která vás v danou chvíli zajímá, a v ničem jiném. U myšlenkového experimentu můžete ignorovat rozptylující vlivy a donutit se zvažovat jen to nejpodstatnější. Intuice nebo reakce, které během myšlenkového experimentu zakoušíte, mohou vypovídat o tom, jak k sobě vaše koncepty pasují, jakým způsobem o věcech skutečně přemýšlíte. Myšlenkový experiment vás může přimět ke konzistentnosti. O několika z nich budeme v této knize uvažovat.

Environmentální etika

Existuje ještě jeden, poslední druh konzistentnosti, kterým stojí za to se zabývat, konzistentnosti, jež tvoří základ přinejmenším některých variant environmentální etiky. Jak jsme viděli, velká část etické teorie závisí na starostlivosti o druhé. Pokud vás napadne ptát se, proč by na druhých mělo tolik záležet, je hned k dispozici spousta odpovědí. Zkuste tyhle: způsobovat bolest je špatné, jednat s lidmi jako s pouhými nástroji svých cílů je špatné, ignorovat zájmy ostatních je špatné. Všechny tyto myšlenky se v morálních úvahách pravidelně objevují. Pro jakoukoli odpověď, kterou zvolíte, však může platit, že vás budou požadavky konzistentnosti nutit, abyste svou etiku vztáhli i na zvířata.

Spousta tvorů cítí bolest, a pokud je špatné bolest způsobovat, musí to platit i v případě zvířat. Pokud je špatné zacházet s lidmi jako s prostředky k dosažení vlastních cílů – pokud

nemám používat druhé lidi k tomu, abych dostal, co chci –, pak musí být stejně špatné zacházet tak s ostatními tvory (například když chci získat nový kožesinový kabát). Pokud právem tvrdíme, že by se zájmy, cíle a tužby jiných lidí měly odrazit v našich morálních úvahách, a pokud i zvířata mají nějaké zájmy, pak bychom na ně také měli brát ohled. Zvířata možná nejsou schopna vyjádřit své zájmy slovy, ale všem tvorům o něco jde – loví, skrývají se, páří se, staví hnízda, mají mladé a tak dále. Rozhodně mají v nějakém smyslu slova zájmy a ten smysl není příliš vzdálený od toho, který mám na mysli, když mluvím o svých vlastních zájmech. Proč bychom s mými zájmy měli počítat, a s jejich nikoli?

Konečný závěr je zhruba ten, že není snadné najít morální rozdíl mezi námi a jimi, mezi v podstatě jen jinými druhy zvířat. Podle někoho to ani není možné. Pokud vás nějaký rozdíl napadne – něco o důležitosti vaší lidskosti, rozumového potenciálu nebo schopnosti ocenit určité věci –, dejte si pozor na bludný kruh, abyste předem nepředpokládali něco, co je sporné. Je možné, že vámi zvolené rozdíly jsou ve skutečnosti jen výrazem druhových předsudků, kouskem lidského šovinismu, nebo se to tak může zdát. Proč by vaše rozumová kapacita měla být z morálního hlediska důležitější než vlastnosti typické pro jakýkoli zvířecí druh, na který si vzpomenete?

Ne všechno teoretizování v environmentální etice využívá výše zmíněné myšlenky, ve skutečnosti je tento způsob uvažování již téměř zastaralý. Ještě se nám však hodí k přemýšlení o environmentálních hodnotách. Naznačené myšlenky utváří velkou část environmentální etiky, která se převážně snaží roz-

šířit naši koncepci hodnot nebo alespoň věci, kterých si ceníme. Někteří environmentalisté zdůrazňují fakt, že morální sféra se již nějakou dobu rozšiřuje. Lidé, kteří nevlastní půdu, otroci, ženy, cizinci, duševně nemocní, fyzicky postižení a další byli dlouhou dobu mimo kruh morálky, a jak postupně lépe chápeme povahu toho, co je správné, rozšiřujeme tento kruh a pouštíme dovnitř stále více lidí. Tato myšlenková linie může vést k závěru, že bychom měli započítat i zvířata, že i ona by měla být zahrnuta do morální komunity.

Mnozí myslitelé se vůči tomuto typu apelu na konzistenci ohrazují a tvrdí, že pouhá podobnost s lidskými bytostmi nemůže být základem nekompromisní environmentální etiky. Díky nim se sice vydáme na cestu, ale skončíme někde úplně jinde. Potřebujeme novou koncepci hodnot, která opustí starý lidský rámec a možná ho zanechá daleko za sebou. Součástí staré struktury je názor, že lidské bytosti jsou měřítkem věcí – jsme to my, kdo do světa vnáší hodnoty. Tyto hodnoty jsou dvojího druhu: niterné a instrumentální a měřítkem obojího jsme my. Na světě mají některé věci instrumentální hodnotu, což znamená, že jsou pro nás dobré jako prostředky, jako nástroje. Slouží k zajištění něčeho jiného, něčeho, o co nám ve skutečnosti jde. Jiné věci mají hodnotu niternou, kterou nacházíme v předmětech nebo věcech samých. Podle tohoto přístupu tedy lidé vnáší do světa hodnoty buď oceněním některých věcí jako prostředků k dosažení cíle, nebo uznáním, že některé věci jsou cenné samy o sobě. Šunkový sendvič má instrumentální hodnotu, protože slouží jako prostředek k něčemu jinému, konkrétně k potěšení z plného břicha. Bachův

koncert má hodnotu sám o sobě. A zajisté i lidský život má niternou hodnotu. Nejspíš jste si všimli, že vám byl předložen příklad s více vrstvami: šunkový sendvič je vyroben ze zvířete. Podle této velmi staré myšlenkové linie zvířata a příroda obecně skončí téměř vždy s instrumentální hodnotou. Setkáváme se s tím již u Aristotela: „Jestliže tedy příroda nečiní nic ani nedokonalého, ani bezúčelně, nutně to všechno učinila pro lidi.“²⁸ Podle mnohých náboženství ten či onen bůh stvořil jako první nás a poté stvořil zvířata a zbytek světa pro naše užívání. Někteří myslitelé se snažili přiřknout přírodě hodnotu niternou, když poukazovali na krásu západu slunce nebo majestátnost bouře. I když však přírodě přiznáme tento druh hodnoty, jsme to pořád my, kdo hodnotu určuje.

Tento názor je obtížné setřást. Dokonce i moderní filosofové se ho drželi. Descartes si myslel, že zvířata nemají duši, nebo alespoň ne to, co nazýváme „myslí“ – nejsou schopna cítit potěšení ani bolest, většinou proto, že nemluví. Jsou to mechanismy, automaty. I Kant zakolísal, když tvrdil, že krutost ke zvířatům není špatná proto, že by zvířata měla jinou než instrumentální hodnotu, ale proto, že budeme-li tlouci koně, může to znecitlivět náš charakter natolik, že pak budeme schopni zbít i člověka.

Environmentální etika se objevila teprve v šedesátých a sedmdesátých letech 20. století, a přestože se vždy zabý-

---

²⁸ Aristotelés, *Politika*, I. kniha, 8. kapitola, přel. A. Kříž, Petr Rezek, Praha 1998.

vala interakcemi mezi lidskými bytostmi a životním prostředím, někteří za její cíl považovali překonání limitů antropocentricky určených hodnot, osvobození od starých názorů. Pokusy o dosažení tohoto cíle byly dvojího typu. Za prvé se filosofové snažili rozšířit lidský hodnotový systém – jako myšlení vycházející z utilitarismu nebo Kanta nebo z diktátu etiky ctností – i na jiné tvory.²⁹ Jako příklad může sloužit názor, že zvířata mají niterný život, a že by tudíž jejich bolest měla být zahrnuta do našich snah maximalizovat potěšení a minimalizovat bolest. Druhým a radikálnějším způsobem bylo volání po nových hodnotách nebo hodnocení nových věcí – věcí, které by byly do našeho systému hodnot přidány, nebo věci, které stojí mimo nás.

Někteří zastávají biocentrismus čili názor, že každá živá věc usiluje o své vlastní dobro a že docílení těchto dober představuje niternou hodnotu.³⁰ Jiní rychle poukážou na to, že takový individualismus je jen dalším přesluhováním zastaralé humanistické etiky. Místo toho bychom měli hodnoty hledat ve všech

---

²⁹ Z utilitaristického pohledu viz Singer, P., *Practical Ethics*, Cambridge University Press, Cambridge 1993. Z pohledu etiky ctnosti viz Hacker-Wright, J., *Moral Status in Virtue Ethics*, *Philosophy* 82, 2007. Pohled kantianismu viz Regan, T., *The Case for Animal Rights*, Routledge and Kegan Paul, London 1983. Vynikající přehled a přesvědčivý popis konsekvencialismu v environmentální etice viz Atfield, R., *Environmental Ethics*, Polity Press, Cambridge 2003.

³⁰ Viz Taylor, P., *Respect for Nature*, Princeton University Press, Princeton 1986.

živočišných druzích, nebo možná v celé biosféře, nebo dokonce planetě jako celku.³¹ Všimněte si, že tady jde o víc, nebo přinejmenším o něco jiného než v předchozím tvrzení, že by nám na zmíněných věcech mělo záležet kvůli jejich instrumentální hodnotě. Možná jde i o něco víc než tvrdit, že by nám na nich mělo záležet z jiných podobných důvodů. Biocentrismus se v jistém smyslu snaží dostat nás z centra zájmu a možná nás posunout k objektivnějšímu, nelidskému způsobu hodnocení.

Pro některé jsou tyto názory příliš radikální. Jsou těžko stravitelné i pro ty, kteří s tezemi mnohých koncepcí environmentalismu obecně sympatizují. Pomyslete na otázky spojení environmentálních zájmů a lidských hodnot – a potíže s přijetím radikálních myšlenek vám budou jasné. Jak poznamenal Bernard Williams: Jedna věc je ptát se, kdo tyto otázky klade, a jiná věc je, či hodnoty by se měly promítnout do odpovědí.³² Otázky samozřejmě klade člověk, jsou to naše otázky. Odpovědi budou rovněž lidské. Nikdo jiný není v pozici na ně odpovědět. Odpovědi nám musí dávat smysl. Musí být alespoň nějak spojené s lidskými hodnotami – s hodnotami, které

---

³¹ Původ těchto myšlenek viz Leopold, A., *A Sand County Almanac*, Oxford University Press, Oxford 1949. Novější práce viz například Rolston III., H., Value in nature and the nature of value, in: Attfield, R., *Philosophy and the Natural Environment*, Cambridge University Press, Cambridge 1994.

³² Viz Williams, B., Must a concern for the environment be centred on human beings?, in: Gruenová, L., Jamieson, D. (eds.), *Reflecting on Nature*, Oxford University Press, Oxford 1994.

jsou součástí našich životů, toho, co řídí naše jednání, toho, jak chápeme sami sebe. To neznamená, že by mělo jít pouze o lidské zájmy. Zde však narážíme na složitý problém – jak si můžeme vážít něčeho, co stojí mimo náš zájem?

Samozřejmě, že mohu vysoce hodnotit i jiné věci než své vlastní zájmy – morálka to občas vyžaduje. Otázkou je, zda si mohu cenit něčeho, co stojí mimo zájmy lidstva jako takového. Je možné zajít až tak daleko? Neztratili bychom půdu pod nohama? Nezmizela by tato půda docela? Díváme se na svět z lidské perspektivy a dobře víme, že z ní nemůžeme vykročit. Na některé hlasy volající po nové etice zkrátka nemůžeme brát zřetel. Nová etika je možná jen vzdáleným cílem, k němuž budeme směřovat a doufat přitom v moudrost. Radikální environmentalismus může zasáhnout i ty největší pochybovače. Může zažehnout naději. Lidská morálka prostě nemůže vést jen k závěru, že důležití jsou pouze lidé.

Přijít na to, jak na základě této naděje jednat, jak oslovit pochybovače, jak pochopit i jiné druhy důležitosti – o to vše stojí usilovat. Zde se nabízí mnoho dobrých a složitých otázek, ale navrhuji nechat je na jindy. Změna klimatu přináší množství složitých morálních problémů a některé z nich jsou nové nebo působí nově. Podle radikálních myslitelů vyžadují tyto problémy zcela novou etiku. Možná jsou potřeba nové hodnoty; možná bude nutné zvětšit kruh morálky tak, aby se do něj vešlo i mnohem víc než jen zvířata; musíme znovu promyslet celou etiku a charakter hodnocení. A možná to všechno není nutné a stačí jen posunout naše současné hodnoty a podívat se na ně v novém světle.

Tak jako tak je zde pro všechny tyto myšlenky prostor. Je zde prostor pro reflexi nových hodnot i pro otázky o nás a našich současných hodnotách (což mě na tom všem nejvíce zajímá). Jak uvidíme v příští kapitole, dokonce i připustit si výzvy klimatické změny vyžaduje nový způsob myšlení. Možná se však můžeme zastavit, než začneme vytvářet zcela nové hodnoty. Podle někoho to byl právě starý způsob myšlení, jež nás do všech těch problémů dostal. Přesto si myslím, že se kus cesty dá ujit i s tou morální filosofií, kterou už máme.

Tato kapitola ukázala, že naše hodnoty jsou z velké části vystavěny na konzistentnosti, ale není to jen ona, na čem záleží. Ani principy, jimž jsme se krátce věnovali – princip největšího štěstí, Kantův princip univerzalizace a drobnější principy související s koncepty spravedlnosti a nevinnosti –, nezahrnují vše. Mnohé věci jsem vynechal a někdo možná řekne, že jsem vynechal i něco důležitého. Věnovali jsme se takzvané „normativní etice“, pokusu vyjádřit standardy nebo pravidla, na jejichž základě posuzujeme správnost jednání, a dokonce určujeme jeho správný směr. Téměř jsme ignorovali metaetiku, snahu najít význam našeho normativního jazyka. Filosofie (přinejmenším ta nedávná) se metaetikou hodně zabývala, zde to však nebyla naše hlavní starost. Vynechal jsem i jiná velká témata.

Teď už víme dost na to, abychom mohli začít. Pokud tomu tak nebylo již dříve, doufám, že nyní chápete tu oblast morální filosofie, která se zabývá zdůvodňováním, a také doufám, že jste si osvojili názor, že hledat důvody je nejen možné, ale i důležité. Bez nich by vyšuměla do ztracena velká část toho, co znamená být člověkem. Měli byste si umět představit, jak může

zdůvodňování morálních tvrzení vypadat. Možná chápete, proč je důležité jednat v souladu se zdůvodněným přesvědčením. A nyní snad víte i o environmentální etice dost na to, abyste si udělali obrázek, jak do toho všeho zapadá tato kniha.

Začneme tedy tam, kde musí začít všechno praktické morální tázání. Budeme uvažovat o odpovědnosti za změnu klimatu.